

**ЕТНІЧНІ СПІЛЬНОТИ ТА КОНФЕСІЇ НА ВОЛИНІ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ: Зб. НАУК. ПРАЦЬ /
УПОР., НАУК. РЕД. Ю.В.КРАМАР, А.Г.ШВАБ. –
Луцьк: ВЕЖА-ДРУК, 2019. – 464 с.**

Проблеми, які порушують автори рецензованого збірника, надзвичайно актуальні. Розбудова державності супроводжується сьогодні низкою викликів, які органічно пов'язані з історичними особливостями формування української нації, що постає на перетині епох і цивілізацій. Ідеться про сукупність соціокультурних, політичних, економічних, духовних, ментальних та інших проблем і тенденцій суспільного розвитку, які вдало позначені В.Вернадським, коли він писав, що національна самосвідомість українців «розвивалася на тлі етнографічних відмінностей, особливостей психіки, культурних тяжінь і на шарувань, що пов'язують Україну із Західною

Європою, а також історично обумовленого складу народного життя, що пронизаний духом демократизму»¹.

Інтерес до проблем етноконфесійних відносин періодично «підігривається» політичною актуалізацією культурно-історичних міжрегіональних відмінностей відповідно до виборчих циклів формування представницьких органів влади. Не можна оминати мовчанням і загрози, що постають із намаганням правлячих кіл Російської Федерації, апологетів «російського світу» тощо розколоти українське суспільство за мовною, етнокультурною та віросповідною ознаками.

Вочевидь, що більшість проблем, які постали перед Україною, так чи інакше пов'язані з питаннями демократії, національної та міжконфесійної злагоди. Підтверджується застереження Р.Дарендорфа про те, що «чим однорідніша країна, тим вищий шанс вона має на успіх у процесі демократизації. Країнам зі складним етнічним або будь-яким іншим складом населення доведеться, імовірно, займатися найближчим часом не демократизацією, а проблемами територіальної цілісності, підтриманням законності та порядку»².

Дослідження історії співжиття етнокультурних спільнот та співіснування конфесій на Волині – невід'ємна складова процесу пізнання українського нації- та державотворення. Історичний регіон, який чимало дослідників вважають прабатьківщиною слов'ян, відомий водночас як багатоетнічний, полікультурний, поліконфесійний край, на теренах якого розгорталися події європейського масштабу. Волинь стала яскравим прикладом довготривалого існування оригінальної локальної соціокультурної системи, що витримала неабиякі хвилі історичних випробувань і сьогодні знов відіграє свою поважну роль регіону, який демонструє тяглість суспільно-політичної традиції толерування соціальної гармонії в питаннях національних відмінностей і віросповідання.

Багатомірність буття, його етнокультурну, поліконфесійну і соціальну строкатість прагнули досягнути дослідники, які репрезентували свій науковий доробок у відповід-

¹ Вернадский В.И. Украинский вопрос и русское общество // Дружба народов. – 1990. – №3. – С.248.

² Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. – 1990. – №9. – С.69–75.

них розділах рецензованого збірника, сформованого за матеріалами Міжнародної наукової конференції «Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія і сучасність», котра відбулася 30–31 травня 2019 р. на базі практик табору «Гарт» Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки (Волинська обл., Шацький р-н, с. Світязь).

Розмаїття тем, ракурсів досліджень сприяло те, що авторами стали не лише вітчизняні фахівці, а і представники міжнародної наукової спільноти, зокрема Азербайджану, Латвії, Німеччини, Польщі, Чехії. Предметом уваги дослідників стали історично та просторово обумовлені різноманітні виміри життєдіяльності таких спільнот, як вірмени, євреї, караїми, німці, поляки, українці, цигани (роми) та росіяни, що жили й зараз живуть на теренах Волині.

Збірник наукових праць складається з трьох розділів і відкривається вступною статтею проф. В.Шандри «Релігія та церква підросійської України XIX – початку XX ст.: загальні тенденції та регіональні особливості», яка задає масштаб усієї проблематики, і це не випадково. Методологія конкретної наукової дисципліни покликана показувати (в пізнавальному сенсі) її предмет у трьох основних його вимірах, послідовно відповідаючи на питання: якою є загальна принципова будова предмета аналізу; де приховане внутрішнє джерело саморозвитку предмета й, нарешті, якою є система взаємозв'язків і взаємозалежностей предмета з іншими феноменами оточуючого світу.

Указані теоретичні позиції притаманні статті В.Шандри, де здійснено загальний нарис стану українських етнічних територій у складі Російської імперії в аспекті їх релігійного та етнічного різноманіття, у тому числі й на Правобережній Україні; підкреслено «панівне становище російської православної церкви» як чинника, що призводив до ускладнення існування всієї системи етнокультурних балансів.

Авторка підкреслює, що ця складність не підштовхувала до розвитку або оптимізації соціальної структури, яка визначається зазвичай етноконфесійними чинниками, навпаки, складність уже існуючих відносин, у тому числі й на території західних українських земель спрощувалася уведенням у структуру позасистемного чинника у вигляді держави («програма раціонального керування»), яка толерувала лише одну з конфесій та етнічних спільнот. У контексті взаємовідносин церкви та держави надзвичайно актуальна теза В.Шандри про те, що «грубе втручання в справи церкви й віри згубно відобразилося на моральному становищі спільноти, яка втратила духовну альтернативу режиму» (с.9).

Виклики, що постали перед Україною, сьогодні потребують переосмислення знакових подій і процесів вітчизняної історії, у тому числі процесу модернізації, який відбувався на Волині за часів її перебування у складі Російської імперії. У цьому контексті викликає інтерес стаття доц. Н.Громакової «Польська громада Волині в умовах модернізації імперського простору». Загалом зміст розкриває зусилля царського уряду, спрямовані на інтеграцію приєднаних земель з одночасними дискримінаційними заходами щодо поляків. У публікації наведено низку цікавих фактів, які засвідчують здатність польської громади до самоорганізації і спротиву реалізації імперської політики деполонізації та російщення. Справедливим є твердження авторки про те, що дискримінація поляків у питаннях польського землеволодіння, трудових відносин і працевлаштування «гальмували модернізацію регіону» (с.51).

Водночас потребує уточнення теза про те, що «визначальною рисою суспільних процесів у Правобережній Україні впродовж середини – початку XX ст. стала модернізація» (с.50), оскільки остання тягнє до уявного визнання нібито існуючої уніфікації процесів та явищ, які відбувалися у центральних і західних губерніях імперії. Проте реформи 1860–1870-х рр. відбувалися на «західних окраїнах» Російської імперії із запізненням у кілька десятиліть, а запровадження виборних земств – на півстоліття. Так, судову реформу 1864 р. на Волині поетапно проведено в 1872 і 1880 рр.; міське положення 1870 р. у Волинській губернії почали запроваджувати, починаючи з 1876 р., а виборні земства – лише в 1911 р. До того ж говорити про

модернізацію як явище, що охопило всі сфери суспільства, не доводиться, оскільки в російському «модернізаційному проекті» не відбулося головного – корінної демократичної реорганізації інститутів політичної влади та управління.

Децю про структуру збірника. Матеріали першого розділу – «Етнодемографічні процеси на Волині в історичній ретроспективі» (22 статті) – виходять за межі завленої проблематики розділу й торкаються багатьох інших аспектів життя етнокультурних спільнот: державного управління, місцевого самоврядування, господарської діяльності, шкільництва, міжетнічних конфліктів тощо, що поглиблює уявлення про специфіку їх культурної самобутності, професійної, суспільно-політичної діяльності та побуту. Більшість статей присвячено аналізу життєдіяльності єврейської (6) та німецької (5) громад, менше – української (2) й польської (4), натомість вірменській, ромській, російській і чеській – по 1 публікації.

Другий розділ збірника – «Конфесійна мозаїка Волинського краю», назва якого тяжіє до публіцистики, містить 13 статей, зміст яких відповідає його назві. Кидається в очі відсутність рефлексії авторів на сучасні процеси життя конфесій на Волині, динаміку їх розвитку та ін. Зокрема за останні 20 років у Волинській обл. спостерігається відчутне поширення мережі протестантських церков. Так, якщо в 2000 р. Всеукраїнський союз євангельських християн-баптистів (ЄХБ) налічував 91 організацію, то зараз ця церква має на Волині 177 громад³. Поза увагою залишилися і проблеми автокефального руху українського православ'я. Натомість, на думку провідних вітчизняних фахівців, «актуальним залишається комплексний науковий аналіз ролі релігії в етнополітичних процесах у регіонах, транскордонних зв'язках, крос-культурних впливах та комунікаціях, участі релігійних організацій у суспільно-політичному житті, а також поглибленні досліджень історії і сучасної політики держави стосовно релігії та церкви, її специфіки та наслідків⁴.

Третій розділ – «Історіографія та джерела етноконфесійної історії Волині» – містить 9 статей, частина яких розкриває питання історіографії, знайомить читача із фондами Державного архіву Волинської обл. Деякі публікації торкаються теоретичних питань національно-державного будівництва.

Маємо нагоду висловити певні міркування щодо понятійно-категоріального апарату досліджень. У матеріалах збірника зустрічається велика кількість понять: «національна група», «національна меншина», «етнічна група», «етнічна меншина», «міжетнічні зв'язки», «міжнаціональні відносини», «етноконфесійні відносини» та інші, зміст яких у сучасній вітчизняній науці досі не узгоджено. Те саме можна казати і про поняття «етнос», «нація», котрі не мають однозначного конвенційного виміру у світовій науці. У контексті змісту матеріалів збірника зазначені поняття мають певні евристичні обмеження або звужуються і конкретизуються до рівня термінів, оскільки акцентують увагу лише на етнічній та конфесійній складових. Автори не пояснюють власну методологічну позицію при їх використанні, і тим самим примушують читача конструювати їх самостійно. Подібна ситуація призводить до того, що багатий ансамбль соціокультурних ознак, які іманентно властиві зазначеним спільнотам і визначають їх самобутність, приймаються апріорі. Показові у цьому відношенні спостереження соціолога В.Бурлачука, який пише, що етнічні та релігійні відмінності мають здатність перетікати одна в одну: у політичному дискурсі поняття мусульманина може непомітним чином замінювати поняття турка, алжирця, марокканця, пакистанця і навпаки. Релігійні та національні відмінності синтезуються у нову форму відмінності культурної⁵.

³ [Електронний ресурс]: <http://volynrada.gov.ua/religion>

⁴ Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / Ред. кол. О.Рафальський (гол.), В.Войналович, Л.Нагорна. – К., 2017. – С.225.

⁵ Бурлачук В. Толерантність – основна цінність громадянського суспільства // Соціальні виміри суспільства. – Вип.10. – К., 2018. – С.115.

До того ж більшість зі згаданих понять, звужених до термінів, стають одновірними й фактично не відбивають специфічних статусних характеристик зазначених груп населення, які проживали на історичних землях Волині. Без розуміння місця зазначених груп у соціальній структурі станового суспільства (у нашому випадку Російській імперії), яка мала динамічний характер, важко, а то й неможливо дати об'єктивну оцінку реальному стану тогочасного суспільно-політичного, економічного, соціокультурного розвитку країни та її регіонів, впливу етноконфесійних спільнот на суспільні відносини загалом.

У цьому відношенні найбільш показова доля спільноти євреїв, що мешкала на теренах Волинської губернії. На влучне зауваження Н.Романюк, авторки статті «Господарська діяльність та підприємництво євреїв Волині (друга половина XIX – початок XX ст.)», євреї, за словами М.Драгоманова, були «одночасно і нацією і релігією, і станом» (с.73). За свідченням В.Надольської, авторки статті «Підприємницька діяльність євреїв у Волинській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)», у 1850 р. на території краю проживали 172 207 євреїв. У статистичних аналізах XIX ст. Волинь за чисельністю єврейського населення (13,21%) випереджала інші губернії смуги єврейської осілости, поступаючись лише Віленській і Ковенській (с.76).

Проблеми місця євреїв у соціальній структурі населення краю частково торкається О.Карліна у статті «Євреї – ратмани магістратів Волинської губернії (кінець XVIII – середина XIX ст.)». Тут ідеться про те, що найважливішим економічним привілеєм, який отримали євреї, стало їх «уключення» (!) у «Грамоту на права і вигоди містам Російської імперії» 1785 р., а єврейське населення, згромаджене в містах і містечках, «було віднесено до міщан або *«граждан»* (курсив наш – Авт.), найбагатших євреїв записано до купецтва (с.34).

Теза авторки про те, що євреїв нібито включено до згаданого акта та віднесено до «граждан» потребує додаткових пояснень. Вочевидь тут ідеться про специфічний вузький прошарок «іменитих громадян», статус яких визначено в рескрипті Катерини II «Грамота на права і вигоди містам Російської імперії» (1785 р.)⁶. За ним євреї могли отримати статус «іменитих громадян» опосередковано, не як євреї, а як міщани або купці, оскільки у згаданому нормативно-правовому акті євреї як соціальний стан чи етнічна спільнота взагалі не згадуються. «Імениті громадяни» як стан існував до 1832 р., часу запровадження іншого стану – «почесних громадян», до якого євреїв могли включити лише «за надзвичайні заслуги» й за «особливим указом» імператора, причому лише тих із них, хто жив на відведених для євреїв територіях⁷.

Першим систематизовано розробленим законодавчим актом царського уряду щодо єврейства стало положення «Про устрій євреїв» 1804 р.⁸ Відповідно до нього, усі євреї поділялися на чотири класи: 1) землероби; 2) фабриканти й ремісники; 3) купецтво; 4) міщанство (ст.11). Євреїв зобов'язали записуватися до одного з них, інакше з ними мали поводитися «як із бродягами» (ст.30). Оцінюючи включення євреїв у станову структуру суспільства, слід урахувати, що зазначені заходи не означали для них повного зрівняння з іншими купцями та міщанами, оскільки для євреїв упродовж існування Російської імперії продовжували встановлюватися спеціальні права й обов'язки, тобто сформувався особливий «подвійний» соціальний і правовий статус.

У 1899 р. станова та соціальна структура Волинської губернії, детермінована чинником оподаткування, мала такий вигляд. Найбільш численними були сільські стани: селяни-власники та інші, приписані до громад – 1 387 884; колоністи – 78 006. До сільських станів тогочасна статистика відносила також чехів-гуситів, чехів-православних та євреїв-хліборобів. Особливістю соціальної структури губернії кінця XIX ст.

⁶ Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т.XXII. – №16187. – Санкт-Петербург, 1830.

⁷ Там же. – Собр.2. – Т.VII. – №5284. – Санкт-Петербург, 1833.

⁸ Там же. – Собр.1. – Т.XXVIII. – №21547. – Санкт-Петербург, 1833.

була наявність великого прошарку дворянства, серед них спадкових 22 066, особистих – 12 156. Міські стани: почесні громадяни (спадкові й особисті) – 2553+2275=4828; купці – 4220; міщани – 606 284; цехові – 2335. Духівництво: православне (біле та монахи) – 6265+5446=11 711; римо-католицьке – 125; євангелістсько-лютеранське – 134; єврейське – 294; баптистське й магометанське – по 3; караїмське – 2; розкольницьке – 1. Військові стани: безстроково звільнених і тимчасових – 86 121; відставних нижніх чинів та їхніх сімейств – 187 152; іноземців – 27 799 осіб⁹.

У контексті тогочасної практики соціальної стратифікації правомірним, на нашу думку, буде використання поняття «етносоціальна структура», яке є багатовимірним і засвідчує не лише етнічну або конфесійну складові людських спільнот, що проживали на Волині, а і їх статусні характеристики.

Відаючи належне організаторам конференції й упорядникам збірника, хотілося б висловити деякі зауваження та побажання, спрямовані на вдосконалення змістової частини, структури аналогічних видань у майбутньому. По-перше, у збірнику бракує розділу, де окремо розглядалися б теоретичні й методологічні проблеми генези української нації, здійснено аналіз відповідного категоріального апарату наукових досліджень, порушувалися б актуальні питання етносоціології, соціології релігії тощо. По-друге, поза увагою дослідників залишився аналіз сучасних процесів націє- та державотворення в Україні. Виняток становить змістовна стаття проф. О.Калакури «Етнічні групи Волині в контексті уроків минулого й сучасних етнополітичних процесів», автор якої наголошує на загрозах, що їх несе «гібридна війна», розв'язана Російською Федерацією, а також указує на «недостатню узгодженість термінів, окремих положень законодавчої бази у сфері міжнаціональних відносин», наголошує на необхідності «вироблення спеціального нормативно-правового акту, який би [...] чіткіше окреслив мету, принципи й довгострокові завдання етнонаціональної політики та механізми її реалізації з урахуванням реальних внутрішніх і зовнішніх викликів та загроз національній безпеці» (с.239). По-третє, майже банальним є твердження про необхідність застосування в наукових дослідженнях міжпредметних зав'язків, які відкривають нові горизонти наукового пізнання. Натомість в окремих виданнях, що уособлюють колективний доробок певного кола фахівців, або є матеріалами конференцій, як у нашому випадку, спостерігається явище вузькопрофільного підходу, своєрідної «автаркії» (інколи свідомої, інколи підсвідомої або інтелектуальної), коли серед авторського колективу практично відсутні представники інших дисциплін і навіть галузей наук. Так, аналіз професійного складу учасників згаданого збірника показав, що із 49 його авторів майже всі – історики за фахом, окрім кількох спеціалістів із політичних, філософських наук та економіки. На жаль, у науковій дискусії не брали участі економісти, культурологи, релігієзнавці, соціологи, юристи, участь яких вочевидь збагатила б предметне поле зазначеного дискурсу.

Валерій Бортніков

доктор політичних наук,
професор кафедри політології, управління та державної безпеки,
Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки
(Луцьк, Україна), bortnikov.v@gmail.com

Юлія Ємельянова

докторка філософських наук,
професорка кафедри загальної і соціальної психології та соціології,
Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки
(Луцьк, Україна), emelianovasev@gmail.com

⁹ Обзор Вольнской губернии: Приложение ко всеподданнейшему отчёту вольнского губернатора за 1899 г. – Житомир, 1900. – С.21.